

Germà Colón, mestre i amic

Voldria començar les meues paraules agraint a la Secció Filològica l'oportunitat de poder expressar públicament els meus sentiments de gratitud i d'amistat envers Germà Colón. Gratitud per un mestratge i per unes atencions constants al llarg de més de quaranta anys.

Centraré la meua intervenció a comentar algunes de les qüestions filològiques que hem compartit. Però també m'ocuparé d'altres aspectes de la seua obra que han contribuït poderosament al progrés del coneixement de la filologia catalana al País Valencià i, en particular, aquells que m'han estat de gran ajuda per als meus estudis d'història de la llengua catalana. Uns i altres prou que justifiquen que el considere mestre, no perquè m'haja impartit classes directament, sinó perquè, gràcies a les seues paraules, en públic i en privat, i als seus escrits, he pogut créixer com a filòleg. Un mestratge que ha omplert el prolongat buit del meu mestre directe, Manuel Sanchis Guarner, traspasat als quatre anys de la meua incorporació com a professor a la Universitat de València (1977), amb la diferència que amb ell vaig poder intercanviar papers i parers, i compartir satisfaccions i preocupacions dia sí dia no, i amb Germà no, per la distància física, durant tants anys, entre Basilea i València. Un mestratge que, tant en el seu cas com en altres casos, no entenc com un seguiment acrític de tots els seus punts de vista, sinó com el resultat de la interacció entre les aportacions del mestre i les reflexions que susciten en el deixeble, presidides sempre per un profund sentiment de gratitud i de respecte.

Arribats ací, se'm podria preguntar quina mena de mestratge pot exercir un gran especialista en lexicografia diacrònica, com és Colón, sobre un deixeble en la distància, com soc jo, preocupat per qüestions d'història de la llengua. La resposta és ben senzilla: en examinar els mots del passat, Colón ha hagut de fer-ne la histò-

ria, i la història dels mots és una part bàsica de la història de la llengua, perquè en reflecteix els successius moments culturals. Heus ací el punt d'encontre entre aquestes dues perspectives tan diferents i, alhora, tan pròximes.

Sense més preàmbuls, passe a comentar algunes de les aportacions de Colón que més han influït en la meua labor professional i a inventariar algunes de les expressions amb què he volgut manifestar-li la meua gratitud pel seu mestratge i la seua amistat. No cal dir que aprofitaré l'ocasió per a mostrar aspectes rellevants dels seus vincles amb el meu entorn. Ho faré seguint un fil aproximadament cronològic. Inevitablement, abusaré de la literatura del jo. Demane, doncs, excuses.

En efecte, repassant la meua trajectòria investigadora, crec que el primer llibre de Colón que vaig llegir va ser *El léxico catalán en la Romania* (1976), perquè el meu exemplar porta la data de la compra (1977) i coincideix amb les meues primeres classes d'història de la llengua. I una de les primeres lliçons que impartia Sanchis, molt en consonància amb la seua formació de romanista, i que jo havia de seguir en compliment del programa de l'assignatura que ell m'havia assignat, era la de la subagrupació romànica del català. Mirem, si no, com enceta la seua *Aproximació a la història de la llengua catalana* (1980). Doncs bé, la primera part del llibre de Colón m'oferia una informació i una orientació magistrals des del punt de vista metodològic i lexicogràfic. Definitivament, el català s'adcrivia tipològicament a la família gal·loromànica. El llibre venia a posar fi a la polèmica entre els gal·loromanistes, els iberoromanistes i, permeteu-me el neologisme, els *terceraviistes*, és a dir, aquells qui, com Amado Alonso, miraven de superar la dicotomia tradicional entre gal·loromanisme i iberoromanisme, i aquells qui, com Coromines, Moll, Sanchis i el mateix Badia, optaven per subratllar la singularitat del català dins la Romània occidental (Ferrando i Nicolás, 2011).

Ara bé, per a mi, el llibre de Colón tenia una utilitat afegida. Al País Valencià, on, els anys de la transició, en plena «batalla de València» entre unitaristes i secessionistes, es qüestionava la unitat de la llengua catalana, la llista dels vint-i-quatre mots de Jacob Jud que Colón hi havia adduït per tal de situar lèxicament el català dins la Gal·loromània, a mi em servia també per a fer veure als meus alumnes que catalans, valencians i baleàrics utilitzàvem les mateixes paraules per a expressar els mateixos conceptes. Si hi havia cap discrepància amb la llengua actual, com ara *cercar/buscar*, no era sinó un efecte de la regionalització lèxica produïda per segles d'anormalitat política i cultural. Anys més tard, vist l'interès de l'estudi comparatiu de Colón, vaig propiciar l'edició en català del nucli central del seu llibre de 1976, ara sota el títol *El lèxic català dins la Romània* (1993), dins la col·lecció «Biblioteca Lingüística Catalana», que jo dirigia. Al final de la introducció, Colón reconeixia, satisfet: «Res no em fa tanta il·lusió com veure'l publicat per l'estimada Universitat de València i en la meua llengua».

L'any 1977 i els següents foren els anys de la transició, en què els poders fàctics i els fons reservats de l'Estat espanyol s'encarregaren de matar el somni que era possible un País Valencià lliure i democràtic coordinat amb Catalunya i les Illes Balears. Entre les víctimes mortals d'aquella agressió a les més elementals reivindicacions democràtiques, hi hagué Sanchis Guarner, que moria, d'una mort no gens natural, el 16 de desembre de 1981. En aquell ambient de crispació, en què persones com Sanchis Guarner i Joan Fuster eren víctimes d'un assetjament constant i fins d'atemptats amb bomba, un jove com jo, vingut de comarques, llavors pràcticament monolingües, veia amb estupefacció i impotència, a la ciutat de València, unes defenses aferrissades i violentes d'una llengua valenciana diferent de la catalana, que feien generalment persones que parlaven habitualment en castellà o que tenien uns nivells de formació més que baixos i, doncs, que eren fàcilment manipulables. Pensava que un llibre que informés sobre la identitat filològica del valencià i sobre la consciència de germanor entre València, Catalunya i Mallorca, fet des de la documentació històrica i des de la voluntat de màxima objectivitat, seria el millor antídoto contra tanta irracionalitat. Això sí, mirant d'explicar sempre, a partir de les manifestacions de la consciència idiomàtica i nacional dels valencians, el sentit de l'evolució històrica de la denominació particularista de la llengua, que era un dels cavalls de batalla de les polèmiques del moment, així com les raons de la diversitat onomàstica. Eren polèmiques que només servien per a dissuadir els valencians de fer un ús normal de la nostra llengua, però que no podíem obviar. El resultat del meu esforç fou un article de 1979 sobre les denominacions de la llengua i el llibre *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians* (1980), que el desenvolupava.

Doncs bé, mentre els redactava, aparegué, en dos volums, el llibre de Germà Colón *La llengua catalana en els seus textos* (1978). El llibre presentava un ampli ventall de temes, des dels de crítica textual a les notes lexicals, passant per qüestions d'onomàstica i de morfologia històrica. Era una autèntica antologia de la seua manera de concebre la filologia: el rigor i l'exhaustivitat en l'anàlisi de cada tema i una remarcable agudesia interpretativa. El llibre era, alhora, la primera mostra representativa de les aportacions de Colón a la filologia catalana, que fins llavors era més conegut com a romanista. A mi m'interessà en concret, pel tema que tractava en *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*, el capítol «Sobre noms de la llengua: valencià». Probablement, la gènesi d'aquest capítol no era aliena als mateixos estímuls meus. Colón em va aportar una part de la documentació que hi vaig usar. Ni ell ni jo no sabíem encara que, el 1346, ja es documenta la denominació de *valencianesc*. A mi m'interessava saber, a més a més, per què i en quin context històric havien aparegut les denominacions particularistes, quin abast tenien, en quines circumstàncies s'usaven, quina o quines eren les opcions onomàstiques dels escriptors coetanis de dins i de fora dels límits administratius

del regne de València i quina en va ser llavors la recepció. La recerca de les denominacions de l'idioma em dugué a analitzar la qüestió de l'abast semàntic del sintagma «valenciana prosa», que dividia els historiadors de la llengua i de la literatura i que era un tema que havia d'abordar en classe: mentre que uns estudiosos, com Jordi Rubió i Balaguer i Sanchis Guarner, l'interpretaven com una denominació culta del nom particularista, d'altres, com Martí de Riquer, Joan Fuster o Jordi Carbonell, hi veien el nom d'un estil.

Colón (1978) també s'hi va pronunciar i va concloure que les denominacions particularistes devien ser mostres «d'escriptors satisfets de llur prestigi regnícola» i que la denominació «llengua materna valenciana» utilitzada per Antoni Canals en la seua traducció dels *Dits i fets memorables* de Valeri Màxim era, «filològicament parlant, desconcertant, difícil d'explicar amb lògica», «sorprenent», mentre que les atestacions valencianes de la denominació de *atalà* en textos utilitaris reflectien un posicionament «més vertader», que «té major força i autenticitat». Són termes, els de Colón, que recorden els que Joan Fuster havia expressat sobre l'esmentada opció onomàstica de Canals a *Poetes, moriscos i capellans* (1962). Una recerca quasi exhaustiva sobre la qüestió, més enllà d'un enfocament bàsicament lexicogràfic, no em permeté de subscriure la interpretació de Colón. En realitat, no hi havia oposició entre les denominacions de *atalà* i *valencià*, sinó uns usos diferents en funció d'uns destinataris i uns contextos diferents, i no sols al País Valencià. N'és una bona prova l'ús del sintagma «atalà e valencià» a les *Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pagesívols* (ca. 1492), atribuïdes al *atalà* Jeroni Pau i al *valencià* Bernat Fenollar. Hi vaig coincidir, doncs, amb Rubió i Balaguer i amb Sanchis. Per cert, coetàniament a Canals, un monjo de Messina també traduïa el *Valeri Màxim* en «llengua messinesa», és a dir, el traduïa 'a Messina en llengua siciliana'. No era altra l'accepció que es pot aplicar al sintagma emprat per Canals.

El llibre suara esmentat de Colón (1978) recollia, així mateix, un estudi sobre l'accentuació del nom de fonts del poeta Ausiàs Marc. La seua anàlisi, recolzada en una documentació quasi exhaustiva, era un exemple de rigor impecable, però a mi també em va servir per a combatre la posició dels secessionistes, que en defensaven l'accentuació paroxítona, amb l'objectiu de crear una llengua valenciana diferent de la catalana. El problema radicava en el fet que Martí de Riquer i Joan Fuster havien defensat l'accentuació plana del nom del poeta, a partir d'unes informacions no suficientment contrastades. Jo n'havia de donar compte a classe i m'havia de pronunciar sobre el tema. L'aportació de Colón va ser providencial. Riquer i Fuster se'n convenceren: havia de ser *Ausiàs*, una forma occitanitzant. De fet, la grafia de *Ausiàs* és un dels temes abordats en la correspondència epistolar entre Colón i Fuster, que vaig publicar el 2000: *Correspondència [amb] Manuel Sanchis Guarner, Josep Giner, Germà Colón*.

El 1979, mentre corregia a la impremta de Francesc Ferrer Pastor les galerades de *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*, hi aparegué Josep Giner i Marco. El filòleg valencià s'interessà pel llibre, en feu una lectura i em feu veure que, entre els testimonis literaris valencians que feien menció del nom o noms de la llengua, no hi havia el de la novel·la cavalleresca anònima *Curial e Güelfa*, que ell considerava valenciana. Giner adduí que la seua opinió comptava amb el suport de Joan Coromines, que al volum primer del seu *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico* (1980) havia presentat el *Curial* com una novel·la «cuyo léxico sugiere un autor valenciano», i també amb l'aval de Colón, que, parlant de «noces» a *El léxico catalán en la Romania* (1976 [1973]), havia assenyalat, en una nota per a mi inadvertida: «Hay bastante fundamento para suponer que el *Curial* está escrito por un valenciano. Merecería la pena un estudio lingüístico esmerado de este texto».

Des d'aquell moment, el suggeriment de Colón el vaig convertir en un repte intel·lectual. Per a mi, la qüestió central no era tant dilucidar els orígens de l'anònim autor, que també, com la capacitat de la filologia per a respondre adequadament als interrogants que planteja la llengua singularíssima de la novel·la i, doncs, contextualitzar amb precisió l'entorn cultural de l'esmunyedís autor. Sanchis Guarner, que només coneixia l'estudi d'Anfós Par, '*Curial e Güelfa*'. *Notes lingüístiques y d'estil* (1928), me'n recomanà la lectura i me'n regalà una separata. La lectura d'aquest estudi més aviat em desorientà, perquè observava interpretacions lingüístiques contradictòries. Tanmateix, Sanchis (1972), influït per Giner o per Coromines, havia afirmat, sense explicitar cap justificació, que el *Curial* era «d'un autor possiblement valencià».

Ara bé, havent llegit que, pels indicis lèxics, les *Vides de sants* han de ser, segons Coromines, rosselloneses, i que la traducció de *La Questa del Sant Graal* ha de ser, segons Veny, mallorquina, vaig pensar que, efectivament, valia la pena un «estudio esmerado» del *Curial* i que era possible una resposta filològica clara, superadora del discurs que la novel·la té una llengua tan unitària que és impossible determinar-ne la coloració dialectal. Un fàcil recurs per als qui desconeixen l'estat evolutiu del català al segle XV, o en justifiquen així la desconeixença. El mètode de treball me l'oferia l'estudi dialectal de Joan Veny (1971) sobre el *Regiment de preservació de pestilència*, de Jacme d'Agramont, un text clarament nord-occidental. Rellegint aquest llibre, em vaig adonar que Veny també donava el *Curial* com una obra de lèxic valencià. M'hi vaig posar, i em vaig atrevir a presentar un estudi lingüístic del *Curial* com a lliçó magistral per a la meua oposició a la càtedra de lingüística valenciana (1983) de la Universitat de València. L'estudi era ambiciós, però no era del tot «esmerado». Encara no havia aparegut el *Diccionario etimológico i complementari de la llengua catalana*, de Coromines, i estàvem molt lluny de poder comptar amb corpus informatitzats de la llengua catalana basats en docu-

mentació diacrònica contrastada. Encara que no s'havia fixat en la novel·la, Sanchis Guarner, que podria haver-me orientat en els meus dubtes, havia mort. A Colón se li havia ofert la possibilitat d'ocupar la càtedra que Sanchis havia deixat vacant (1981). Ell, però, preferí continuar a Basilea. Fracassà, així, la possibilitat de tenir-lo al Departament de Lingüística Valenciana i, doncs, de rebre directament les seues orientacions. En indicar-me epistolarmenent la sumària caracterització lèxica del *Curial* que havia fet a *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*, em confessà que no tots els mots que hi havia adduït com a valencianismes eren pertinents. Ell se n'havia anotat uns quants, alguns coincidents amb els meus i d'altres no, i és a la vista de la seua tria que va suposar que l'autor devia ser valencià. Després de superar la meua oposició a la càtedra de lingüística valenciana, vaig enviar còpia de la versió mecanografiada de la meua lliçó «magistral» a Colón i a Veny. Ben prompte me la van retornar amb els comentaris i les esmenes de rigor. En vaig prendre bona nota.

Tot això ho dic perquè, a partir de llavors i fins poc abans de la mort de Colón, vaig mantenir amb ell moltes converses orals i epistolars sobre el tema. Tanmateix, vaig aprofitar la direcció del Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València, que exercia des del 1983, per a involucrar-lo en les activitats complementàries que propiciàvem i afavorir així la seua presència en la nostra ciutat. Conscient de l'autoritat científica i moral de Colón en la defensa de la unitat de la llengua, vaig proposar ben d'hora el seu nomenament com a doctor *honoris causa* per la Universitat de València (1984). Però també alimentava l'esperança que, engrescat per mi, estudiés el *Curial*. En va parlar per primera vegada en la ressenya del llibre d'Anton Espadaler *Una reina per a Curial* (1984). Hi remarquè la valencianitat del lèxic del *Curial*, però alhora advertí que era difícil arribar a conclusions definitives sobre la seua autoria a partir d'elements exclusivament lèxics. Concretament, en la susdita ressenya, Colón assenyalava que, si bé cap dels disset valencianismes que havia detectat al *Curial* és «exclusivament i únicament valencià», l'acumulació d'aquests mots li «feu sospitar que l'autor era valencià» (Colón, 1985). No va publicar l'estudi sobre el *Curial* que anunciava en la ressenya, però el fet és que va començar a donar a conèixer algunes monografies sobre mots concrets del *Curial*, com *ausades* i *atovar*.

El 2007 vaig convidar-lo a presentar una ponència sobre el *Curial* en un simposi que, sota el format de curs d'estiu, va organitzar la Universitat Menéndez Pelayo, de Santander, i l'Institut Virtual Internacional de Traducció, de la Universitat d'Alacant. La ponència, que va ser recollida en els *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle xv en llengua catalana* (Ferrando, ed., 2012), va ser publicada prèviament en versió catalana sota el títol «*Curial e Güelfa: català o valencià?*» (Colón, 2011a). Colón hi reiterà que el lèxic de l'obra «apunta clarament a València», però també insistí en els seus

dubtes sobre l'origen geogràfic de l'autor per l'absència d'«aquell aire de València que traspuen les altres obres [valencianes de l'època], com ara les de Joanot Martorell, Roís de Corella, Jaume Roig, Isabel de Villena, etc. [...] El *Curial* té tot un altre aspecte, un de subjectiu que em diu que potser no és de la terra». I conclou: «Si havia de dir clarament la meua opinió sobre la procedència de l'autor del *Curial e Güelfa* no sabia què respondre. Per una banda, l'estudi del lèxic (els altres aspectes lingüístics són poc significatius dins la koinè del segle xv) apunta clarament a València, i més exactament a la part septentrional del Regne [...]. Per l'altra, la insistència a esmentar el món català, enfront de la total absència de València, resulta molt significativa. Davant d'aquesta situació, no goso pronunciar-me taxativament dient que el text és valencià. Tampoc, però, ho puc negar». En canvi, un altre dels participants en l'esmentat simposi, Joan Veny (2009), que també s'avançà a publicar la seua ponència, transformà els dubtes de Colón en certeses, fins al punt d'asseverar que el *Curial* presenta «massa elements propis per posar en dubte la valencianitat de l'autor».

El mèrit de les aportacions de Colón al *Curial* rau en el fet que, no havent-se pogut beneficiar fins als darrers anys de la seua vida dels avantatges dels corpus lèxics informatitzats, va fonamentar la seua anàlisi lèxica en la consulta manual de centenars i centenars d'obres. Parlava, doncs, amb coneixement de causa quan adscribia lèxicament el *Curial* al valencià. Una altra cosa ben diferent era deduir del lèxic de l'obra que l'autor fos valencià de naixença. Era una de les «precaucions» que havia recomanat de prendre en la meua ponència a l'esmentat simposi de Santander, titulada precisament «Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*» (Ferrando, 2012). No es pot assimilar sistemàticament coloració diatòpica d'una obra i procedència geogràfica del seu autor. En aquest article ja suggeria que l'autor probablement no era valencià i que devia tenir alguna connexió amb Toledo, tal com apunten les dades onomàstiques del *makulatur* del còdex de la Biblioteca Nacional d'Espanya que el conserva. El retrat robot del desconegut autor del *Curial* va adquirir cara i ulls en la tesi doctoral d'Abel Soler Molina, que vaig dirigir (2016) i que es publicà sota el títol *La cort napolitana d'Alfons el Magnànim: el context de 'Curial e Güelfa'* (2017). L'autor devia ser Enyego d'Àvalos, toledà criat a València i, successivament, membre de la cort milanesa de Filippo Maria Visconti i de la cort napolitana del Magnànim.

Colón encara va arribar a tenir notícia del llibre de Soler. Tanmateix, no va ser a temps d'examinar-ne els resultats, que proven que l'ambient de la novel·la no és ni català ni valencià, sinó italià; que les fonts, que ara coneixem bé, són bàsicament italianes, i que la llengua també està empedrada de calcs sintàctics de l'italià. La coloració lèxica de la novel·la, amb exemples com *almànguena* 'mangra', *ausades* 'certament', *bròfega* 'malcarada', *menejar* 'mourer', *plegar* 'arribar', *a soles* 'tot

sol', *son poc a poc* 'a poc a poc', etc., confirma que va ser escrita per una persona familiaritzada amb el català de València i alhora profundament coneixedora de l'italià i del castellà. Els culturemes, les petges biogràfiques i bibliogràfiques i els trets lingüístics de l'obra no permeten cap alternativa a Enyego d'Àvalos (Soler, 2017; Ferrando, 2017, 2018a i 2020).

Aprofitant el meu càrrec institucional i convençut que el Departament i l'Institut de Filologia Valenciana havien de potenciar la projecció interior i exterior dels nostres estudis de filologia catalana, no sols vam proposar Colón com a doctor *honoris causa* per la Universitat de València (1984), sinó que vam mirar de fer-hi més present la seua autoritat científica, amb iniciatives com ara la seua participació en el primer número de *Caplletra* (1986), amb l'article «Els murtsats, encara»; la seua col·laboració «El *Thesaurus puerilis* d'Onofre Pou», als *Estudis en memòria del professor Manuel Sanchis Guarner* (1986), i la publicació d'un recull d'estudis lexicogràfics, *Problemes de la llengua a València i als seus voltants* (1987), que contenia la meua *laudatio* sobre el seu doctorat *honoris causa* i la seua resposta, «Vocabularis i vocables valencians».

Colón també se sentia seduït per la progressiva normalització dels estudis de filologia catalana a les universitats de València, Alacant i Jaume I, de Castelló, i es complaïa a fer més freqüents les seues estades a ca nostra, que era també ca seua. El 1986, prologava a Castelló una nova edició de *De la meua garbera*, de Josep Pasqual Tirado. El 1987, acceptà de redactar el pròleg i un llarg epíleg per al llibre de text del curs d'orientació universitària *Invitació a la llengua catalana*, que Miquel Nicolás, Manuel Pérez Saldanya, Vicent Salvador i jo mateix vam publicar a Gregal Llibres. El 1989, jo li dedicava a *Serra d'Or* l'article «Germà Colón, home de ciència i mestre». Ell, el 1990, prologava la *Gran enciclopèdia valenciana*, de Difusora de Cultura Valenciana. Doncs bé, tot això i moltes més implicacions seues en la vida universitària prou que es van fer notar en la vida cultural i política del nostre país. El 1988, Colón rebia el Premi de les Lletres Valencianes de la Generalitat Valenciana i, l'any 1989, era nomenat membre del Consell Valencià de Cultura, on coincidí amb personalitats tan diverses com Joan Fuster, Xavier Casp i el cardenal Vicent Enrique i Tarancón. El 1991, era nomenat membre del consell assessor de *Caplletra*, la revista de l'Institut de Filologia Valenciana, i, el 1996, es convertia en membre del comitè científic d'*A Sol Post*, vinculada a la Universitat d'Alacant. Cal dir que la intensificació dels seus contactes amb el País Valencià també feu que tingués una notable projecció a Barcelona i a Madrid. Així, el 1985, rebia la Creu de Sant Jordi de la Generalitat de Catalunya; el 1987, el Premi Sanchis Guarner de la Fundació Jaume I, i, el 1999, la Gran Cruz de Alfonso X el Sabio. El 1989, destacats romanistes li dedicaren una miscel·lània d'homenatge, *La Corona de Aragón y las lenguas románicas / La Corona d'Aragó i les llengües romàniques*, publicada a Tübingen, en la qual vaig tenir l'honor de ser convidat.

La seua presència freqüent a València durant els sis anys que va ser membre de l'esmentat Consell Valencià de Cultura (1989-1995), sistemàticament acompanyat per la seua primera esposa, Marie-Louise, ens va permetre trobar molts moments de conversa agradable a la facultat o a casa. També li permeté tractar companys del nostre Departament, com Albert Hauf, Emili Casanova i el mateix Fuster, o medievalistes com Agustín Rubio Vela i Mateu Rodrigo Lizondo. Foren anys molt fructífers en l'activitat investigadora de Colón sobre filologia catalana. Per citar només els més relacionats amb València, i en prou casos amb treballs meus, destacaré que fou llavors que es publicaren una gran part dels deu volums dels *Furs de València* (1970-2007), els quatre volums del *Llibre del Consolat de Mar* (1981-1987), l'edició del *Liber elegantiarum*, de Joan Esteve (1988), i l'estudi i edició d'*El 'Lexicon Puerile' (1560) de Lorenzo Palmireno* (2003). També va prologar la reedició de *Les obres d'Auzias March*, d'Amadeu Pagès (1991); *L'escripció municipal de València als segles XIV i XV: burocràcia, política i cultura* (1995), d'Agustín Rubio Vela, i el volum segon de l'*Epistolari de la València medieval* (1998), del mateix Rubio Vela, les dues primeres obres publicades pel Consell Valencià de Cultura i aquesta última, per l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, que li havia publicat el primer volum de l'esmentat *Epistolari*, prologat per mi.

Els meus contactes amb Colón s'intensificaren encara més a partir de 1993, en què entrà a formar part de la Secció Filològica de l'IEC, on rarament vam deixar de coincidir, i també a partir de 1995, en què la transformació de l'Institut de Filologia Valenciana en Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana (IIFV) de les Universitats de València, d'Alacant i Jaume I, de Castelló, va ser l'ocasió oportuna per a vincular-lo ja de manera permanent a l'IIFV, del qual jo era director, i facilitar així els seus contactes amb els professors de filologia catalana de les tres universitats valencianes amb estudis de filologia catalana. De fet, aquestes dues últimes universitats també el van fer doctor *honoris causa* a proposta de l'IIFV i dels seus respectius departaments de Filologia Catalana: la d'Alacant, el 1990; la Jaume I, de Castelló, el 1993. És en aquesta línia de fer més present el mestratge i la presència de Colón al País Valencià que la col·lecció «Biblioteca Sanchis Guarner», de l'IIFV, li va publicar en un primer moment un ampli recull d'estudis lexicogràfics, els *Estudis de filologia catalana i romànica* (1997), en què, com bé indica el títol, es conjumina el seu doble vessant de catalanista i de romanista, i, uns anys després, un altre volum, *Origen i història del lèxic català* (2014), que és una bella antologia de breus monografies sobre mots característics de la llengua catalana.

Cap als anys finals del segle XX i els primers del segle XXI vaig coincidir amb ell en nombrosos cursos i simposis, i vaig tindre ocasió d'intensificar les trobades d'amical conversa. Dins d'aquests simposis voldria destacar els que es van celebrar a Castelló i València, el 2006, per a commemorar el centenari del I Congrés

Internacional de la Llengua Catalana. També solíem coincidir en els col·loquis de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (AILLC), en què tots dos vam ocupar posicions directives. Ell n'era conseller d'honor des del 1988 i jo en vaig ser vocal de la Junta de Govern entre l'any 1985 i el 2000, i president entre 2012 i 2018. L'AILLC li va dedicar, entre 1994 i 1997, set volums dels «Estudis de Llengua i Literatura Catalanes», amb una participació notable de valencians. El 1998, Colón va ressenyar el meu llibre *Josep Giner. Obra filològica (1931-1991)*, tot just publicat, i, el 2003, va comentar *La traducció valenciana de la missa del segle XIV. Estudi i edició de la versió de Guillem Anglés (ACV, ms. 169)*, que havíem publicat Xavier Serra Estellés i jo mateix. Mentre Colón prologava l'edició facsímil del *Libro de alabanças*, del mateix autor (2002), jo m'ocupava de la famosa família borrianenca al capítol «De la tardor medieval al Renaixement: breu radiografia d'una mutació sociolingüística i cultural a través dels Viciana lletraferits», de la *Miscel·lània homenatge a Rafael Martí de Viciana* (2003). També coincidíem sovint en taules redones, com ara la que, en homenatge a Sanchis Guarner, organitzà l'Ajuntament de Gandia, el 5 d'octubre de 2006, amb motiu del lliurament dels Premis Literaris de la ciutat, en la qual van intervenir, a més d'ell i jo, Antoni M. Badia i Margarit, Aina Moll i Josep Palomero. El 2008, vaig ser un dels membres de la Secció Filològica encarregats de dedicar-li unes paraules de gratitud amb motiu del seu vuitantè aniversari. Un dels temes que solíem abordar aleshores era, encara, el de la relació entre els noms de la llengua a València i el sentiment identitari dels valencians. En aquest sentit, s'ha de destacar que Colón va propiciar aquells anys la publicació del brillant estudi d'Agustín Rubio *El patriciat i la nació. Sobre el particularisme dels valencians en els segles XIV i XV* (2012), que desenvolupava alguns dels aspectes analitzats per mi a *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*.

Un altre dels temes que solíem tractar llavors és el del mossarabisme, que en el fons era un debat sobre la identitat filològica del valencià. La dreta local, que havia accedit al govern de la ciutat de València (1991) i al de la Generalitat Valenciana (1995), no deixà d'utilitzar el discurs identitari per a guanyar i consolidar demagògicament les seues posicions polítiques. El Consell Valencià de Cultura, en integrar personalitats amb idees contraposades sobre l'origen i la identitat filològica del valencià, legitimava unes opcions que xocaven frontalment amb les orientacions científiques de les universitats valencianes. Un dels fruits d'aquesta conjuntura fou el llibre *Literatura valenciana del segle XV. Joanot Martorell i sor Isabel de Villena* (1991), en què Colón i Leopoldo Peñarroja presentaren dues visions oposades sobre la llengua del *Tirant lo Blanc*. Aquesta situació enervava Colón fins a tal punt que, en una entrevista a *El País*, el 1991, va declarar que el Consell Valencià de Cultura no era «ni consell, ni valencià ni de cultura». Concretament, el capítol de Colón versava sobre «La llengua a l'època del *Tirant*», aspecte que aprofundiria a

«Problemes lingüístics entorn del *Tirant lo Blanch*» (1993), la seua contribució al Symposium Tirant lo Blanc que es va celebrar a Barcelona (1990), amb motiu del cinquè centenari de la primera edició de la novel·la a València. En paral·lel, jo m'ocupava de «Del *Tiran* de 1460-64 al *Tirant* de 1490» (1993).

Les polèmiques identitàries —un instrument del poder per a desviar l'atenció sobre l'estatus i la normalitat cultural i política del valencià i, de pas, tapar la corrupció de no pocs càrrecs polítics— apareixien ben sovint als mitjans de comunicació de València i, per tant, no podien ser alienes a les meues classes d'història de la llengua. Era o no era el valencià una prolongació d'un romanç prejaumí? No m'ajudaven gaire les constants invocacions de Coromines al mossàrab, o les comunicacions de Sanchis i del mateix Colón al VII Congrés Internacional de Lingüística Romànica, celebrat a Barcelona el 1953, sobre la formació del valencià, on, seguint els postulats substratístics, explicaven els trets bàsics del valencià gràcies a la persistència del mossàrab en el moment de la conquesta jaumina de les terres del futur regne cristià de València.

Les cendres del substrat mossàrab encara perviuen en l'*Aproximació a la història de la llengua catalana* (1980), de Sanchis, i en *La formació de la llengua catalana* (1981), de Badia. Però a partir dels vuitanta, gràcies als estudis d'arabistes prestigiosos com Carme Barceló (2011) i Federico Corriente, es va deixar ben establert que l'àrab andalusí havia desaparegut en el moment de la conquesta jaumina. I Colón, Veny i joves investigadors com Emili Casanova i Josep Martines van deixar clar que els pretesos mossarabismes del valencià com *corder*, *muceguello*, *rata penada*, *petxina*, *roder*, etc., eren més aviat vells aragonesismes més o menys adaptats al català o simplement arcaïsmes del català.

Concretament, Colón (1997 i 2011*b*) va tenir un paper important en el desmuntatge del discurs secessionista a València, per una banda, combatent-lo des de la seua posició de membre del Consell Valencià de Cultura i, per l'altra, col·laborant en iniciatives com ara els monogràfics de les revistes *Saó* (1994) i *Caplletra* (2011) dedicats al romanç andalusí, o bé publicant articles com «Les Normes de Castelló» (1992) i «En l'horitzó blau: reductivisme lexicogràfic valencià» (1995). Ben mirat, Colón ja s'havia pronunciat contundentment sobre el tema el 1982, en què, aprofitant l'homenatge de la Universitat de Barcelona a Pompeu Fabra, impugnà, a «Les Normes de Castelló i unes consideracions ortogràfiques», les bases científiques de les anomenades *Normes del Puig*, de 1981, amb què es volia dotar el valencià d'una codificació secessionista. Jo, per la meua banda, vaig publicar un article, «La formació històrica del valencià» (1989 [1986]), en què vaig aportar una explicació de la fesomia del valencià, basada en la sociolingüística diacrònica, alternativa a les teories del substrat i, no cal dir-ho, a les secessionistes. Un treball que, actualitzat i considerablement ampliat, he tornat a publicar (Ferrando, 2023).

L'any 1999, el professor Badia publicava *Les 'Regles de esquivar vocables' i «la qüestió de la llengua»* i tot seguit convidava Colón, Mariàngela Vilallonga i a mi mateix a debatre sobre la seua anàlisi i la seua proposta d'autoria de les *Regles* a favor de Pere Miquel Carbonell. Fou en una taula redona celebrada el 13 de gener de 2000 a l'Institut d'Estudis Catalans. Badia, que descartava la tradicional atribució de l'autoria bàsica de l'obra a Bernat Fenollar i a Jeroni Pau, esperava que Colón i jo assentíssem a la seua proposta. No fou així: Colón i jo coincidírem a descartar que Carbonell n'hagués estat l'autor, i, de manera paral·lela, vam exposar els nostres punts de vista en un opuscle i en un llarg article, respectivament. Colón titulà l'opuscle *Autoria i entorn lingüístic de les 'Regles'* (2001); jo, el meu article, «Sobre l'autoria de les *Regles d'esquivar vocables*», publicat a *Els Marges* (2002), que desenvolupava la comunicació que havia presentat al XII Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, celebrat a la Universitat París-Sorbona (París IV), entre el 4 i el 10 de setembre del 2000. En els anys successius vaig debatre encara amb Badia en quatre ocasions sobre la naturalesa filològica, l'orientació sociolingüística i l'autoria de l'opuscle copiat per Pere Miquel Carbonell. Tinc l'honor de compartir amb Colón un llibre, titulat *Les 'Regles d'esquivar vocables' a revisió* (2011), que conté una versió revisada del seu opuscle de 2001 i la reproducció de les meues cinc respostes a Badia.

Certament, Colón i jo coincidíem a reconèixer l'interès de l'aportació de Badia, però no ens convencien les seues conclusions, perquè, al nostre parer, Carbonell no reunia les condicions, en termes de formació i de coneixement de la variació diatòpica del català, per a ser-ne l'autor. No sempre aportàvem les mateixes objeccions. Colón (2001) remarcava sobretot el pes del lèxic més característicament valencià de les *Regles*, la contradicció de moltes de les seues recomanacions amb la praxi seguida pel mateix Carbonell en els seus escrits i el perill de caure en reduccionismes lexicogràfics a l'hora de caracteritzar dialectalment els mots de les *Regles*, de la biografia dels quals ens oferia unes riquíssimes informacions. Jo, en canvi, insistia més a contextualitzar les *Regles* en l'àmbit dels debats humanístics en el si del cercle romà de Paolo Pompilio, a assenyalar les causes polítiques per les quals les *Regles* no van transcendir públicament, a subratllar les contradiccions flagrants d'algunes de les seues prescripcions i a fer observar que les *Regles*, a més de potenciar els cultismes, adoptaven una orientació diatòpica que prioritzava les opcions preferides pel català de València, una posició que contradia «l'eix Barcelona-València» preconitzat per Badia. Coromines ja ho havia advertit i parlava de «l'eix València-Barcelona». Com a resultat de tot plegat, Colón conclouia: «Vull afirmar que, si d'alguna cosa estic cert, és que Carbonell no pot ésser l'autor intel·lectual de les *Regles* [...]. Ell només és el copista de les *Regles*».

Colón, però, no es definí sobre l'autoria dels altres dos protagonistes de les *Regles*, tot i que Badia els considerava «mànagers» de Fenollar. En realitat, Colón

només insistia en la important presència del lèxic valencià en les *Regles* i, indirectament, en la possible influència de Fenollar. Jo, en canvi, a diferència de Colón, em vaig decantar des d'un primer moment per Jeroni Pau com a autor de les *Regles*. Jeroni Pau era un humanista eminent, adscrit a la secretaria romana del cardenal valencià i vicescancer de l'Església Roderic de Borja, i personatge central de la tertúlia de Paolo Pompilio, que pels anys vuitanta del segle xv es proposava la confecció d'un vast diccionari panromànic (Villalonga, 1986; Varvaro, 2000). Només la formació i les informacions privilegiades que Pau hi degué adquirir, enmig d'altres humanistes procedents dels més diversos indrets de l'àmbit lingüístic català i de bona part de la Romània, el podien acreditar com a autor d'unes *Regles*, la informació i la concepció de les quals eren, en absència d'una cort reial, difícilment concebibles a la Barcelona o la València d'aleshores. Així ho vaig remarcar especialment als articles «L'orientació diatòpica de les *Regles d'esquivar vocables*» (2011a) i «La gènesi romana d'una norma lingüística catalana del segle xv: les *Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pagesívols*, “fetes” per Jeroni Pau» (2011b).

De fet, Carbonell es va limitar a copiar, segurament de manera parcial i a vegades maldestrament, les notes que li havia tramès Jeroni Pau, bé que amb alguna incursió puntual de collita pròpia, circumstància que no justifica la pretesa autoria que li atribuï Badia. Aquest, però, s'autoesmenà a última hora a propòsit de l'autoria de les *Regles*. Ho va fer precisament en referència a Colón. Manifesta Badia (2008), pel que fa a les seues discrepàncies amb Colón sobre l'autoria, que «qui ens separa no sé si és Bernat Fenollar o Pere Miquel Carbonell, i tot fa creure que Jeroni Pau hi portarà la pau de la veritat objectiva que tots dos cerquem» (la cursiva, que vol cridar l'atenció sobre com Badia encarà el debat, és meua). És a dir, Badia venia a reconèixer que l'autor real, i no el mer inspirador intel·lectual de les *Regles*, com sempre havia sostingut, hauria estat Jeroni Pau.

El darrer Colón, un Colón acompanyat inseparablement per Maria-Pilar Perea, em va implicar reiteradament en els cursos i seminaris de la Fundació Germà Colón i en els llibres corresponents, com ara *La cultura catalana en projecció de futur* (2004), *Jaume I. Fets, actes i paraules* (2008), *La llengua catalana en temps de Jaume I* (2010), *A l'entorn de les 'Normes' de Castelló. Ambient, context cultural i repercussions* (2013) i *Els escriptors valencians del segle xv* (2013). Eren proves de confiança que no puc sinó agrair profundament i a les quals vaig intentar correspondre. Així, vaig tenir l'honor de fer la seua *laudatio* en l'homenatge que la Facultat de Filologia de la Universitat de Barcelona li va dedicar el 27 de novembre de 2014. Potser fou l'últim acte públic en què vam coincidir. I encara vaig poder participar en el lliurament institucional de la Medalla de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua que se li va fer en sa casa de Barcelona, el 5 de desembre de 2016. El meu darrer homenatge en vida fou dedicar-li *Aporta-*

cions a l'estudi del català literari medieval (2018b), amb motiu del seu norantè aniversari, en atenció al seu «impagable i exemplar mestratge». Després del seu traspàs, encara vaig participar amb un estudi sobre «Germà Colón, historiador de la llengua» al volum d'homenatge *Ad perennem magistri memoriam. Germà Colón Domènech. Fesomies i texts* (2021), que es presentà a Castelló el dia que hauria complit noranta-tres anys.

En el context dels homenatges que Colón va continuar rebent a València —deixe de banda els de fora de València, més coneguts—, mereixen un lloc important el que rebé de Saó, que va donar lloc al llibre col·lectiu *Germà Colón. La passió per la llengua* (2003), en què vaig participar amb l'article «Germà Colón i el País Valencià», i *El deler per les paraules. Les aportacions de Germà Colón a la romanística* (2008), a cura d'Emili Casanova i de Maria Teresa Echenique, amb una nova contribució meua: «Germà Colón: el compromís intel·lectual amb el País Valencià». Aquest darrer llibre recollia la major part de les conferències pronunciades en el curs «Germà Colón y la filología románica», celebrat el 2004 a la seu de València de la Universitat Menéndez Pelayo. El 2015, Colón publicava el seu últim llibre en vida, *Vocabulari castellanenc*. La darrera mostra de col·laboració de Colón amb professors valencians de l'IIFV, concretament amb Manuel Pérez Saldanya i Josep Martines Peres, és probablement el capítol «El lèxic del català antic», la seua contribució, encara inèdita, a la *Gramàtica del català antic*, coordinada per aquests col·legues i per Gemma Rigau. La Universitat Jaume I li va dedicar l'*Homenatge a Germà Colón Domènech. Labor omnia improbus vincit*, a cura de Rosa Agost i Lluís Gimeno (2014), i la Fundació Germà Colón Domènech, el ja esmentat *Ad perennem magistri memoriam. Germà Colón Domènech. Fesomies i texts* (2021), a cura de Maria-Pilar Perea, Santiago Fortuño i Lluís Gimeno. D'altra banda, l'IIFV va tenir, el mateix 2021, una darrera mostra de deferència amb el mestre Colón, en substituir el nom de la seua col·lecció «Symposia Philologica» pel de «Folia Germà Colón». I l'IEC va publicar el '*Vocabulari de la llengua catalana medieval*' de Lluís Faraudo de Saint-Germain. *Una selecció* (2022).

Abans de tancar la meua intervenció, vull no sols reiterar la meua gratitud a Germà Colón pel seu mestratge generós —un sentiment que crec que compartim tots els meus col·legues de filologia catalana de les universitats valencianes— i per la seua impagable amistat, sinó també destacar la seua exemplaritat i el seu compromís cívic en crear la Fundació Germà Colón (2002), una iniciativa que va implicar el llegat de la seua biblioteca a la Universitat Jaume I. El filòleg castellanenc no només la va impulsar en vida, sinó que ens la va regalar com un testimoni viu d'una presència espiritual que continua convidant-nos a l'estudi i a l'estima per la nostra llengua. Si ens veu des del cel, crec que pot sentir-se satisfet en comprovar que la llavor sembrada per ell no ha caigut en terra estèril i que som molts els que, com jo, ens en sentim deixebles i compartim la seua passió per les

mateixes coses que el van entusiasmar tota la vida i els mateixos neguits per la llengua del nostre poble.

ANTONI FERRANDO
Secció Filològica

BIBLIOGRAFIA

- AGOST, Rosa; GIMENO, Lluís (ed.). *Homenatge a Germà Colón Domènech: Labor omnia improbus vincit*. Castelló: Universitat Jaume I, 2014.
- BADIA I MARGARIT, Antoni. *La formació de la llengua catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1981.
- *Les 'Regles de esquivar vocables' i «la qüestió de la llengua»*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1999.
- «Vocabulari general i lèxics particulars». A: CASANOVA, Emili; ECHENIQUE, Maria Teresa (ed.). *El deler per les paraules: Les aportacions de Germà Colón a la romanística*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2008, p. 29-48.
- BARCELÓ, Carme. *Àrab i català: contactes i contrastos*. València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2011.
- CASANOVA, Emili [et al.]. *Germà Colón: La passió per la llengua*. València: Saó, 2003.
- CASANOVA, Emili; ECHENIQUE, Maria Teresa (ed.). *El deler per les paraules: Les aportacions de Germà Colón a la romanística*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2008.
- COLÓN, Germà. «El valenciano». A: BADIA I MARGARIT, Antoni M.; GRIERA, Antoni; UDINA, Frederic (ed.). *VII Congreso Internacional de Lingüística Románica: Actas y Memorias (Universidad de Barcelona, 7-10 abril 1953)*. Tom I. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1955 [1953], p. 137-149.
- *El léxico catalán en la Rumania*. Madrid: Gredos, 1976. [Traducció catalana parcial: *El lèxic català dins la Romània*. València: Publicacions de la Universitat de València, 1993]
- *La llengua catalana en els seus textos*. Barcelona: Curial, 1978. 2 v.
- «Era valencià l'autor del Curial?». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 61 (1985), p. 83-91.
- *Problemes de la llengua a València i als seus voltants*. València: Universitat de València, 1987a.
- «Pròleg» i «Epíleg. Perfil lingüístic de Catalunya, València i Mallorca». A: FERRANDO, Antoni [et al.]. *Invitació a la llengua catalana*. València: Gregal Llibres, 1987b, p. 3 i 497-517.
- «Les paraules i el “mossàrab”». *Saó*, 21 (desembre 1994): *Els mossàrabs valencians*, p. 25-28.
- «Visió romàntica sobre alguns “mossarabismes” del català». A: *Estudis de filologia catalana i romànica*. València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, p. 349-386.
- «Josep Giner, filòleg valencià». *Serra d'Or*, 461 (maig 1998), p. 75-76. [Ressenya a FERRANDO, Antoni. *Josep Giner: Obra filològica (1931-1991)* (València, 1998)]

- COLÓN, Germà. *Les 'Regles d'esquivar vocables': Autoria i entorn lingüístic*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2001.
- «Pròleg». A: *Libro de alabanças, de Martín de Viciana*. Borriana: Ajuntament de Borriana, 2002.
- «La traducció valenciana de la missa del segle XIV. Estudi i edició de la versió de Guillem Anglés (ACV, MS. 169) a cura d'Antoni Ferrando Francés i Xavier Serra Estellés, Universitat de València i Arquebisbat de València, València, 2003». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXX (2004), p. 406-408. [Resseña de l'obra d'Antoni Ferrando i Xavier Serra]
- «*Curial e Güelfa*: català o valencià?». A: COLÓN, Germà (ed.). *Lexicografia, lèxic i crítica textual*. Castelló: Fundació Germà Colón; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2011a, p. 283-290.
- «El mossarabisme, encara: la instrumentalització ideològica del romanç andalusí». *Caplletra*, 51 (tardor 2011b), p. 135-142.
- «Ensayo de localización del anónimo autor del *Curial*». A: FERRANDO, Antoni (ed.). *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*. Vol. I. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2012, p. 21-30.
- *Origen i història del lèxic català*. València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2014.
- *'Vocabulari de la llengua catalana medieval' de Lluís Faraudo de Saint-Germain: Una selecció*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2022.
- COLÓN, Germà [et al.]. *Literatura valenciana del segle XV: Joanot Martorell i sor Isabel de Villena*. València: Consell Valencià de Cultura, 1991.
- COLÓN, Germà; FERRANDO, Antoni. *Les 'Regles d'esquivar vocables' a revisió*. València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2011.
- COROMINES, Joan; PASCUAL, José Antonio. *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Vol. 1. Madrid: Gredos, 1980.
- ESPADALER, Anton. *Una reina per a Curial*. Barcelona: Quaderns Crema, 1984.
- FERRANDO, Antoni. *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*. València: Institut de Filologia Valenciana, 1980.
- «La formació històrica del valencià». A: FERRANDO, Antoni (ed.). *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana, VIII, Àrea 7: Història de la Llengua*. València: Institut de Filologia Valenciana, 1989 [1986], p. 398-428.
- «Germà Colón, home de ciència i mestre». *Serra d'Or*, 350 (1989), p. 29-30.
- «Un mossàrab valencià a l'època de Jaume I?». *Saó*, 21 (desembre 1994): *Els mossàrabs valencians*, p. 14-21.
- «Sobre l'autoria de les *Regles d'esquivar vocables*». *Els Marges*, 70 (2002), p. 67-98.
- «Germà Colón i el País Valencià». A: FONS BADIA-CARDÚS. *Germà Colón: La passió per la llengua*. València: Saó, 2003, p. 93-114.
- «Germà Colón: el compromís intel·lectual amb el País Valencià». A: CASANOVA, Emili; ECHENIQUE, Maria Teresa (ed.). *El deler per les paraules: Les aportacions de Germà Colón a la romanística*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2008, p. 161-178.
- «L'orientació diatòpica de les *Regles d'esquivar vocables*». *eHumanista*, 18 (2011a), p. 316-334.

- FERRANDO, Antoni. «La gènesi romana d'una norma lingüística catalana del segle xv: les *Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pagesívols*, "fetes" per Jeroni Pau». A: DE BENEDETTO, Nancy; RAVASINI, Ines (ed.). *Traduzioni e continuità di tradizioni: Valencia a Bari*. Lecce: Pensa Multimedia, 2011b, p. 39-64.
- «Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*». A: FERRANDO, Antoni (ed.). *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle xv en llengua catalana*. Vol. I. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2012, p. 31-88.
- «Nuevas miradas acerca del *Curial e Güelfa*». A: MIRANDA RIBEIRO, José Carlos (ed.). *En Doiro: Antr'o Porto e Gaia: Estudos de Literatura Medieval Ibérica*. Porto: Estratégias Criativas, 2017 [2015], p. 19-56.
- «El model lingüístic de *Curial e Güelfa*». *Revista Valenciana de Filologia*, 2 (2018a), p. 39-84.
- *Aportacions a l'estudi del català literari medieval*. Castelló: Universitat Jaume I, 2018b.
- «*Curial e Güelfa* come documento per la storia italo-aragonesa del xv secolo». A: D'AGOSTINO, Guido [et al.] (ed.). *La memoria degli Aragonesi nel regno di Napoli e nei suoi domini italiani*. Roma: Istituto Storico Italiano per il Medioevo, 2020, p. 1239-1256.
- «Germà Colón, historiador de la llengua». A: PEREA, Maria-Pilar; FORTUÑO, Santiago; GIMENO, Lluís (ed.). *Ad perennem magistri memoriam: Germà Colón Domènech: Fesomies i texts*. Castelló: Universitat Jaume I, 2021, p. 147-172. [Versió ampliada: «Algunes aportacions de Germà Colón a la història de la llengua catalana», *eHumanista/IVITRA*, 20 (2021), p. 180-201]
- «Els orígens històrics del valencià». *Revista Valenciana de Filologia*, 7 (2023), p. 89-175.
- FERRANDO, Antoni (coord.). *Caplletra*, 51 (tardor 2011): *El romanç andalusí a revisió*. [Número monogràfic. Secció «Monogràfics» encapçalada per FERRANDO, Antoni, «Introducció», p. 111-113]
- FERRANDO, Antoni (ed.). *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle xv en llengua catalana*. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2012. 2 v.
- FERRANDO, Antoni; NICOLÁS, Miquel. *Història de la llengua catalana*. Barcelona, UOC, 2011.
- FUSTER, Joan. *Poetes, moriscos i capellans*. València: L'Estel, 1962.
- *Correspondència [amb] Manuel Sanchis Guarner, Josep Giner, Germà Colón*. Ed. a cura d'Antoni Ferrando. València: Tres i Quatre, 2000.
- HOLTUS, Günter; LÜDI, Georges; METZELTIN, Michael (ed.). *La Corona de Aragón y las lenguas románicas: Miscelánea de homenaje para Germán Colón / La Corona d'Aragó i les llengües romàniques: Miscel·lània d'homenatge per a Germà Colón*. Tübingen: Gunter Narr, 1989.
- PAR, Anfós. '*Curial e Güelfa*': *Notes lingüístiques y d'estil*. Barcelona: Biblioteca Balmes, 1928.
- PAU, Jeroni. *Obres*. Ed. a cura de Mariàngela Vilallonga. Barcelona: Curial, 1986. 2 v.
- PEREA, Maria-Pilar; FORTUÑO, Santiago; GIMENO, Lluís (ed.). *Ad perennem magistri memoriam: Germà Colón Domènech: Fesomies i texts*. Castelló: Universitat Jaume I, 2021.
- RUBIO VELA, Agustín. *El patriciat i la nació: Sobre el particularisme dels valencians en els*

- segles XIV i XV. Castelló: Fundació Germà Colón; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2012.
- SANCHIS GUARNER, Manuel. *La ciutat de València: Síntesi d'història i de geografia urbana*. València: Publicacions del Cercle de Belles Arts, 1972.
- *Aproximació a la història de la llengua catalana*. Barcelona: Salvat, 1980.
- SOLER, Abel. *La cort napolitana d'Alfons el Magnànim: el context de 'Curial e Güelfa'*. València: Institució Alfons el Magnànim; Universitat de València; Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2017. 3 v.
- VARVARO, Alberto. «Le notizie di Paolo Pompilio sulla diffusione delle lingue romanze nel Quattrocento». *Romanische Forschungen*, 114 (4) (2000), p. 495-499.
- VENY, Joan. *Jacme d'Agramont: Regiment de preservació de pestilència*. Tarragona: Diputació Provincial, 1971.
- «Valencianitat del *Curial*». A: CASANOVA, Emili; FERRANDO, Antoni (ed.). *Estudis lingüístics valencians*. València: Universitat de València, 2009, p. 253-292. [Reedició: FERRANDO, Antoni (ed.). *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*. Vol. II. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2012, p. 1089-1126]